

GEDEON PÉTER¹

1958 VERSUS 1985²

A szocializmus politikai gazdaságtanának
két tankönyve Magyarországon³

1958 VERSUS 1985

Two Political Economy Textbooks of Socialism in Hungary

A tanulmány a közgazdasági gondolkodás elmélettörténetének egy szeletét vizsgálja, nevezetesen a szocializmus politikai gazdaságtanának tételeit és változásait Magyarországon. A szöveg egy 1958-as és egy 1985-ös tankönyvet hasonlít össze. Az első tankönyv a Kádár-rendszer kialakulásához, a második a bomlásához kötődik. A szocializmus politikai gazdaságtanának elméleti horizontját a szocializmus felsőbbrendűségének tézise határozta meg és szorította korlátok közé. E keretek ugyanakkor a politika és az ideológia változásának függvényében jelentős mozgásteret is biztosítottak a tankönyvek számára. A két tankönyv összehasonlítása megmutatja, hogy a politikai gazdaságtan a tankönyvekben a direkt központi tervezés modelljének igazolásától a piaci szocializmus elméleti alátámasztásához és a szocialista rendszer leíró-kritikai elméletének integrálásához jutott el.

This paper focuses on a segment of the history of economic thought, namely on the changes of the political economy of socialism in Hungary. I compare two textbooks, one from 1958 and another from 1985. The first textbook is connected to the formation, the second to the breakup, of the Kadar regime. The theoretical framework of the political economy of socialism was defined and constrained by the superiority thesis of socialism. However, this framework could also provide a certain scope of change for the textbooks. The comparison of the two textbooks reveals the transition from the justification of the model of the centrally planned economy to the theoretical confirmation of the model of market socialism and to the integration of the descriptive-critical theory of the socialist system.

¹ egyetemi tanár, BCE Összehasonlító és Intézményi Gazdaságtan Tanszék

² DOI: 10.14267/RETP2018.02.17

³ Ez a dolgozat a „Between Bukharin and Balcerowicz. A Comparative History of Economic Thought under Communism” nemzetközi kutatási program keretében és anyagi támogatásával készült. A programnak a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen ad otthont, a program vezetője Kovács János Máttyás. Köszönettel tartozom Kovács János Máttyásnak, Péteri Györgynek és Pinkasz Andrásnak a kéziratához fűzött megjegyzéseikért. A leírtakért természetesen a szerző viseli a felelősséget.

1. BEVEZETÉS

E dolgozat a szocializmus politikai gazdaságtanának két tankönyvét hasonlítja össze. Az összehasonlítással a szocializmus elméletének és ideológiájának történetéhez szeretnék hozzájárulni annak bemutatásával, hogyan épült fel a szocializmus politikai gazdaságtanának a politika által kanonizált, hivatalos változata (a korban közkeletű kifejezés szerint a szocpolgazd és annak tankönyvei) és a szocialista rendszer változásával hogyan alakult át a rendszer tankönyvi recepciója. A szocpolgazd⁴ egyik szocialista országban sem maradt teljesen változatlan, de talán Magyarországon változott a legtöbbet. Ezért a szocpolgazd tankönyvek elemzése a Kádár-rendszer kiindulópontjához és végpontjához kapcsolódó magyar tankönyvek összehasonlításán keresztül jól mutathatja a szocpolgazd tartalmának lehetséges változásait és egyúttal e változások korlátait.

A szocialista rendszerben a polgazd tankönyvek szükségképpen a hivatalos szocialista ideológia *szolgálólányai* voltak. E tankönyvek elsődleges ideológiai funkciója a politikai meggyőzés volt. A felsőoktatásban tanulókat arról kellett meggyőzni, hogy a szocializmus magasabb rendű társadalom, mint a kapitalizmus.⁵ Ebből adódott a szocpolgazd tankönyvek belső korlátja. Ha ugyanis megértjük azt, hogy a valóságban a szocialista rendszer a kapitalizmushoz képest nem magasabb, hanem alacsonyabb rendű volt, akkor azt is megérthetjük, hogy e tankönyveknek el kellett kerülniük a szocialista rendszer szisztematikus és kritikai vizsgálatát, el kellett rejteniük a valóságot olvasóik szeme elől. A szocpolgazd tankönyvek írása politikailag érzékeny vállalkozás volt, e tankönyvek szerzői nem léphettek túl azokon a korlátokon, amelyeket a hivatalos ideológia állított fel. A szocialista rendszer politikai liberalizálódása (legalábbis ott, ahol ez végbement – és Magyarország ilyen hely volt) és ezzel együtt a hivatalos ideológia változása kitágíthatta e tankönyvek intellektuális horizontját, de csak a *felsőbbrendűségi tézis* által megszabott ideológiai kereteken belül. A szocialista ideológia nem adta és nem is adhatta fel ezt a tételt.

A szocializmus politikai gazdaságtana által megfogalmazott felsőbbrendűségi tézis Marx sajátos és torz olvasatán alapult. A marxi elmélet a kapitalizmus és szocializmus (kommunizmus) fogalmi dichotómiáját építette fel.⁶ Marx úgy gondolta, hogy a kapitalizmus ellentéziként definiált szocializmus azért magasabb rendű, mint a kapitalizmus, mert közösségi tulajdonnal és társadalmi tervezéssel váltja fel a magántulajdont és a piaci koordinációt, és ennek következtében képes megszüntetni a kapitalista gazdaság veszteségeket és elidegenedést teremtő spontaneitását. A szocialista átalakulás folyamatában az öngazgató egyének közössége lép az állam helyére, a szocialista rendszerben a

4 A szocializmus politikai gazdaságtana kifejezés helyett a szocpolgazd rövidítést használom e szövegben, azért is, hogy a szóhasználat révén is fenntartható legyen a különbség a modern politikai gazdaságtan és a szocializmus politikai gazdaságtana között.

5 Ezt az állítást a továbbiakban felsőbbrendűségi tézisként nevezem.

6 A dolgozatban a szocializmus és kommunizmus fogalmait szinonimaként használom. Ez leegyszerűsítés, amennyiben Marx több írásában tesz különbséget szocializmus és kommunizmus között, e különbségek azonban nem érintik a köztük lévő lényegi azonosságokat, ezért az alkalmazott leegyszerűsítést a dolgozat számára elfogadhatónak tartom.

társult termelők öngazgató közössége tudatosan tervezi és uralja a társadalmi folyamatokat. Az új társadalomban az állam elhal. Ez a szocializmus elmélet – szemben Marx vélekedésével – *utópikus* [Bence–Kis–Márkus, 1992], a közösségi tulajdon és társadalmi tervezés marxi fogalmai üresek, így nem megvalósíthatók.⁷

A szocialista rendszer létrejött ugyan, de a magántulajdon felszámolásával nem közösségi, hanem állami tulajdon valósult meg, a piaci koordináció helyére nem a társadalmi, hanem az állami, központi tervezés lépett. Az állam nem halt el, hanem megerősödött és a gazdaság meghatározó aktorává vált. A szocialista ideológia nem a marxi elképzelt szocializmus, hanem a kommunista pártok által létrehozott szocialista rendszer igazolását adta meg. Eszerint a szocialista gazdaság azért magasabb rendű a kapitalista gazdaságnál, mert az állami tulajdon és a központi tervezés intézményeire épül. E módosított felsőbbrendűségi tézis szerint ezek az intézmények azok, amelyek képesek megvalósítani az erőforrások tudatos allokációját, és felszámolni az erőforrások kapitalizmusra jellemző spontán allokációját. A klasszikus szocialista rendszer⁸ működésének időszakában a szocpolgazd tankönyveknek ezt a tételt kellett népszerűsíteniük. Ez megmagyarázza azt, miért szigetelte el magát a szocpolgazd a nyugati közgazdaságtani gondolkodástól.

Ez a polgazd nem integrálhatta magába a nyugati marxizmus gondolatait, mivel a nyugati marxizmus kimutatta, hogy a szocialista rendszer intézményei radikálisan különböznek a marxi szocializmus elméletből kihámozható elképzelésektől és ennek alapján bírálták a szocialista rendszert. Röviden, a nyugati marxizmus az öngazgató társadalom marxi utópiájának alapzatáról kritizálta az államközpontú bürokratikus szocialista rendszert. Másrészt a szocpolgazd elzárta magát a közgazdaságtan főáramától is annak következtében, hogy foglya maradt a munkaértékelmélet marxi változatának. A modern közgazdaságtani gondolkodás már a 19. század második felében túllépett a munkaérték elméleten. A szocpolgazd mindaddig nem lehetett képes a modern közgazdaságtan eredményeinek integrálására, amíg belül maradt a munkaértékelmélet közgazdaságtani paradigmáján. A helyzetet nehezítette az, hogy noha az értékelméleti paradigmák közötti választás a tudomány belső problémájának tűnik, a klasszikus szocialista rendszerben nem volt az, mivel a hivatalos ideológia a szocpolgazd számára politikai követelményként írta elő a munkaértékelmélethez való ragaszkodást. A munkaértékelmélet nem volt bírálható, hiszen az Marx bírálatát jelentette volna.⁹

Mindebből arra következtethetnénk, hogy a szocpolgazd tankönyvek tartalma nem, vagy csak kevésbé változhatott. Ez azonban nem feltétlenül volt így. A szocpolgazd anyagának és érvrendszerének változása a szocialista rendszer változásaihoz kötődött. A klasszikus rendszer változásai, reformjai – már ahol ilyen reformokat bevezettek – lehetővé tették és egyúttal igényelték is a tankönyvek változásait. A magyar szocpolgazd tankönyvek vizsgálata megmutatja, hogy valóban ez volt a helyzet. Az alábbiakban

7 Vö. még ehhez [Gedeon, 2011].

8 Klasszikus rendszer alatt a meg nem reformált szocialista rendszer értendő. A fogalom Kornaitól [1993] származik.

9 Jó példa erre [Bence–Kis–Márkus, 1992] könyve, amelyet a szocialista rendszerben a hatalom a könyvben található részletes, a munkaértékelméletre vonatkozó Marx-kritikája miatt betiltott.

két magyar szocpolgazd tankönyv összehasonlításán keresztül szeretném megmutatni, milyen lényeges változások történtek a szocpolgazd elméletében, illetve, hogy milyen korlátai voltak e változásoknak. Kiindulásképpen egy 1958-as tankönyv érvelését rekonstruálok és ezt fogom szembe állítani egy 1985-ös tankönyv állításaival.¹⁰ 1958 versus 1985: ezek fontos évszámok a magyar szocialista rendszer történetében. A vizsgált két tankönyv a Kádár-rendszer születésének és kezdődő bomlásának a terméke és jól tükrözi vissza e történeti folyamatokat.

2. AZ 1958-AS TANKÖNYV: A KLASSZIKUS SZOCIALISTA RENDSZER ELMÉLETI IGAZOLÁSA

A tankönyv¹¹ az 56-os forradalom leverése után íródott. Az uralkodó pártelit ideológiai beállítódását jelentősen befolyásolta az a mód, ahogyan maguk számára megfogalmazták azt, mi is az 56-os forradalom (számukra ellenforradalom) tanulsága, melyek voltak a forradalmat kiváltó okok, és ennek fényében mit kell tenniük ahhoz, hogy a forradalom ne ismétlődhessen meg, hogyan kerüljék el a szocialista rendszer destabilizálódását a jövőben. A forradalom leverése megerősítette a keményvonalasokat és meggyengítette a reformereket a pártvezetésen belül. Ebből már következett, hogy az 58-as tankönyvnek a klasszikus rendszer védelmében a gazdasági reformok kritikáját kellett megfogalmaznia. A hatalmat gyakorló pártelit két tanulságot vont le az 1956-os forradalomból.

10 Az 58-as és 85-ös tankönyv között jelentősek a különbségek. A változások ugyanakkor egy folyamat keretébe illeszthetők. A teljes folyamat bemutatáshoz a kezdet és a végpont közötti időszak tankönyveit is vizsgálni kellene. Ebben az esetben a polgazd tankönyvek evolúciójának három szakaszát különböztethetnénk meg: (1) a közvetlen központi tervezés rendszerének igazolása; (2) az indirekt központi tervezés rendszerének igazolása; (3) a piaci szocializmus rendszerének igazolása. E dolgozat tárgya csupán az (1) és a (3) időszak reprezentatív tankönyvének bemutatása.

11 A tankönyv szerzői politikai gazdaságtan oktatók voltak. Nemes László a Magyar Képzőművészeti Egyetem (akkoriban Főiskola) Politikai gazdaságtan tanszékének vezetője volt. Bieber Ilona az MSZMP Politikai Főiskoláján tanított, Vilmos József az ELTE BTK Politikai gazdaságtan tanszékét vezette, Vörös Gyula a Kossuth Kiadó szerkesztője volt, Falusné Szikra Katalin a MKKE (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) Politikai gazdaságtan tanszékén dolgozott, Nagy Tamás kutatócsoportot vezetett az MTA Közgazdaságtudomány Intézetében és oktatott az MKKE Politikai gazdaságtan tanszékén. Benke István az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem marxizmus tanszékén dolgozott. Az, hogy a tankönyv szerzői szinte kizárólag egyetemi oktatók voltak, nem meglepő. Magyarországon, de a szocialista országokban általában, az akadémiai kutatók és egyetemi oktatók világa szervezetenként elkülönült. E szétválasztás a társadalomtudományok esetében nem egyszerű szervezeti, hanem fontos politikai és ideológiai kérdés volt. Az intézeti kutatók mozgásterét az ideológiával szemben nagyobb volt, a modern közgazdaságtan recepciója köreikben gyorsabb lehetett. A politikai gazdaságtani tanszékek oktatói számára, mivel fő feladatuk a tárgy oktatása volt, a munkaértékelmélet paradigmája hosszabb ideig jelentette gondolkodásuk elméleti keretét vagy fontos vonatkoztatási pontját. Magyarországon, különösen a gazdasági reformokkal és a viszonylagos politikai liberalizálódással összefüggésben, ez az elkülönülés kulturális értelemben fokozatosan relativizálódott. A 80-as években a korábbiakhoz képest már sokkal gyakoribb lehetett az átjárás a közgazdaságtanban érdekelt akadémiai és egyetemi világ között. A politikai gazdaságtani tanszékeken is egyre többen kapcsolódtak az akadémiai kutatási programokhoz és a reformközgazdaságtanhoz. A 85-ös tankönyv, mint látni fogjuk, világosan mutatja ezt a változást.

Először, a politikai rendszerrel szembeni lázadás akkor kerülhető el, ha a szocialista gazdasági rendszer működése során nem csökkenti, hanem növeli az állampolgárok jólétét. A Rákosi-rendszer ebben hibázott. Ez a belátás magyarázza azt, hogy a tankönyvben megjelenhetett a szocialista rendszer túlcentralizált irányítási rendszerének óvatos kritikája. A nemzetközi összefüggés is fontos volt. Az SZKP XX. kongresszusa után lehetségessé (és talán szükségessé is) vált a Sztálin nevéhez köthető politikai gazdaságtan bizonyos tételeinek bírálata is. Másodszor, a pártelit azt a tanulást vonta le, hogy a klasszikus rendszer kritikája és reformja csak nagyon korlátozott mértékben engedhető meg. Az erősödő kritikák és sorozatos reformok ugyanis olyan kumulatív folyamatokat indíthatnak be, amelyek a szocialista rendszer létét fenyegetik, mint ahogyan 56-ban fenyegették is. Ezt pedig mindenképpen el kell kerülni és meg kell akadályozni.

A hivatalos ideológia szolgálatában álló 58-as tankönyv a klasszikus szocialista rendszert védte meg. Az alapdichotóma a klasszikus rendszert és a kapitalizmust állította egymással szembe. Vagy a klasszikus szocialista rendszer, vagy a kapitalizmus restaurációja. A tankönyv egyrészt bírálta a gazdasági rendszer túlcentralizáltságához vezető törekvéseket, másrészt azokat a „revizionista” nézeteket is, amelyek a központi tervezéssel szemben megnövelnék az árrendszer és a nyereség gazdasági szerepét. A tankönyv szerzői bírálták a túlcentralizáltságot, de elutasítottak minden olyan reformot, amely csökkentené a központi tervezés hatókörét. Úgy gondolták, hogy a központi tervezés gyengítése utat nyit a kapitalista restauráció számára.

Miért szükséges megvédeni a klasszikus rendszert? A tankönyv a választ a kapitalizmus-szocializmus dichotómiájára építve fogalmazza meg: a kapitalizmus anarchikus és kizsákmányoló rendszer, a szocializmus tudatosan tervezett gazdaság, amely a termelési eszközök államosítása révén véget vet a kizsákmányolásnak. A szocialista rendszer főlény-e a kapitalizmussal szemben az állami tulajdonra és a központi tervezésre épül, tehát a klasszikus rendszerre.

A tankönyv az állami tulajdont társadalmi (közösségi) tulajdonként határozza meg és igazolja, ily módon elmosza a különbséget a társadalmi és az állami tulajdon fogalma között¹²: „az állami össznépi tulajdonnál *minden termelőeszköz* társadalmiasítva van, azaz állami tulajdonban van.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 55]

Ez az azonosítás, amely a hivatalos ideológiának tesz eleget, azzal jár, hogy a tulajdon fogalmát a tankönyv nem értelmezheti a tulajdonjogi elmélet keretein belül, tehát nem teheti fel a kérdést, kik gyakorolják ténylegesen a tulajdonjogokat? Ily módon az állami tulajdon azonos a társadalmi tulajdonnal: „Az emberek teljesen egyenlőek abban a tekintetben, hogy senkinek nincs magántulajdona, s mindnyájan, mint a társadalom tagjai egyben a társadalmi termelőeszközök tulajdonosai is.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 67]

A szocialista rendszerben az államosított termelési eszközök immár nem rendelkeznek a tőke társadalomgazdasági meghatározottságával, a munkaerő pedig immár nem áru.

12 Mint látni fogjuk, ezt a kritikát a 85-ös tankönyv is megfogalmazza.

„Ami az államosított vállalatokat illeti, a tőkés termelési viszonyokat szocialista termelési viszonyok váltották fel. A társadalmi tulajdonba került termelési eszközök nem tekinthetők többé tőkének. Megszűnt az embernek ember által való kizsákmányolása.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 13]

A munka nem válik áruvá, mert nem lehet sem eladni sem megvenni. Ez az állítás az állami és társadalmi tulajdon azonosításából következik. A munkás a társadalom tagjaként a termelési eszközök tulajdonosa, de saját magának a tulajdonos nem adhatja el munkaerejét.

„...a munkásosztály, mely birtokában tartja a termelési eszközöket, nem szegődhet el önmagához bérmunkásnak, és nem adhatja el önmagának munkaerejét. A munkaerő megszűnt áru lenni.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 15]13

Mindezek alapján a tankönyv a következő problémával találja magát szemben: a szocialista gazdaságban látható módon a termelési inputok és outputok továbbra is áruk, hiszen van áruk. A tankönyv számára a kérdés az, hogyan lehet egyszerre elismerni, hogy a szocialista gazdaságban a javak áruformát öltenek és ugyanakkor úgy kisebbiteni a kommodifikáció tényét, hogy ez összeegyeztethető legyen a kapitalizmus-szocializmus dichotómiával, amely a felsőbbrendűségi tézis alapszerkezetét alkotja. Úgy tűnhet persze, hogy a szocialista gazdaság kommodifikációjának valamilyen korlátozott elismerésére van lehetőség, hiszen a szocialista gazdaságnak központosított tervgazdaságként való értelmezése fedi a valóságot.

A kommodifikációnak mint letagadhatatlan jelenségnek a szocializmus politikai gazdaságtanába való integrálására a szocpolgazd tankönyv-irodalom Sztálin javaslatát követte. Eszerint a termelési eszközök nem áruk, mivel a társadalmi tulajdon fogalmából következik, hogy nem lesznek adás-vétel tárgyai. Ennek oka, mint láttuk, az, hogy a csere nem jelent tulajdonosváltást. Ezért a termelési eszközök áruformája külsődleges, üres burok, amelyet a társadalmi tulajdon új, szocialista tartalommal tölt fel.¹⁴ Az 1958-as tankönyv lényegében megtartja ezt az érvelést, ugyanakkor nagyobb elméleti jelentőséget tulajdonít a kommodifikációnak, mint azt Sztálin tette. A tankönyv úgy fogalmaz, hogy az állami szektoron belül a termelési eszközök valóban áruk, van értékük, amely megjelenik az árban.

13 Ennek az érveknek a forrása [Sztálin, 1952: 20]

14 „...az országon belüli gazdasági forgalom terén a termelési eszközök elvesztik az árujellegüket, nem áruk többé és kikerülnek az értéktörvény hatóköréből, s csupán az áruk külső burkát (kalkuláció stb.) tartják meg.” [Sztálin, 1952: 53] „...a kapitalizmus régi kategóriáiból nálunk főként a forma, a külső megjelenés maradt meg, lényegükben azonban gyökeresen megváltoztak nálunk a szocialista népgazdaság fejlődése szükségleteinek megfelelően.” [Sztálin, 1952: 54]

„Sztálin azonban — amint az előbbiekből is következik — hibát követett el akkor, amikor tagadta a termelőeszközök árujellegét, és azt állította, hogy a termelőeszközök csak az áru »külső burkát« tartják meg. Ez a felfogás nem tarthatta magát, hiszen a kapitalista árutermeléssel szemben mutatkozó mélyreható különbség ellenére is a Szovjetunióban csakúgy, mint nálunk, az állami szektoron belül forgó termelőeszközök szükségképpen megőrzik az árujelleg lényeges vonásait, valóságos értékük van, és áraik — tendenciájukban — a bennük testetöltött társadalmilag szükséges munkának, értéküknek felelnek meg.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 113]

A szocpolgazd tankönyv szerint a társadalmi tulajdon és a központi tervezés miatt az árutermelő munka közvetlenül társadalmi munka, nem szorul rá arra, hogy társadalmiságát utólagosan, *ex post* igazolja a cserében. Ezért a szocialista rendszerben az erőforrások allokációját az értéktörvény nem szabályozza.

„Abból ugyanis; hogy a szocialista termelés termékei áruvá válnak, hogy megmarad az érték, az értéktörvény, nem következik ez utóbbi szabályozó szerepe a termelésben.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 121]

Ez azért fontos a tankönyv számára, mert csak így tartható meg az a tétel, hogy a *tervezés* legyőzte a *piaci spontaneitást*. Az az állítás, hogy a szocialista rendszerben a termékek azért öltenek áruformát, hogy a piac segítségével végezzék el az egyéni munkák társadalmi munkaként való igazolását, azt jelentette volna, hogy a szocialista gazdaság ugyanúgy spontán módon működik, mint a kapitalizmus. Márpedig, mint láttuk, a szocpolgazdnak éppen ennek ellenkezőjét kellett feltételeznie.

A tankönyv ugyanakkor elismeri, hogy az értéktörvénynek van hatása a termelésre, arra ösztönözi az állami vállalatokat, hogy olyan termékeket állítsanak elő, amelyekből több haszonra tehetnek szert. [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958]. Az értéktörvény az állam számára is hasznos lehet: az állam tudatosan felhasználhatja az értéktörvényt a központi tervezés rendszerében. [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958].

A tankönyv a kötelező tervutasítások rendszerét a szocializmus elidegeníthetlen sajátosságának tekinti. Ez az, ami miatt a szocializmus magasabb rendű a kapitalizmusnál. A kötelező tervlebontás feladása azt jelentené, hogy a piaci spontaneitásra bizzuk a gazdasági tevékenységek koordinációjának feladatát. Ez az állítás tehát kizárja a központi tervezés intézményi reformját, már indirekt modelljének elfogadását is. A tankönyvben felállított dichotómia szerint csak a szocialista központi tervezés klasszikus rendszere és a kapitalista spontán piaci koordináció rendszere között választhatunk.

„...az állam semmilyen körülmények között nem mondhat le a döntő gazdasági feladatok központi meghatározásáról s a gazdaság döntő ágainak közvetlen irányításáról, s ezért nem mondhat le a tervutasításokról sem.

Ha az állam ezekről lemondana és »gazdasági terelőeszközökkel« akarna csupán vezetni, akkor lényegében a gazdaság tudatos, tervszerű fejlesztéséről mondana le, s átadná a gazdaság szabályozását a spontán gazdasági törvényeknek. De ez egyben a szocializmusról való lemondást is jelentené, mert a szocializmussal a legnagyobb mértékben ellentétes a gazdasági törvények spontán működése.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 100-101]

A tankönyv ugyanakkor elismeri, hogy a kötelező tervutasításokon alapuló tervezés rendszer túlcentralizációhoz és gazdaságpolitikai hibákhoz vezethet. A túlközpontosítás eredményezte a bürokratizálódást, a voluntarista gazdaságpolitikát, az állami vállalatok önállóságának korlátozását, azoknak a perverz ösztönzőknek a bevezetését, amelyek a termelés minőségének elhanyagolására és a termelési költségek növelésére készítették az állami vállalatokat.

„Nehézségeinkhez hozzájárult a gazdaság vezetésében megmutatkozott túlzott centralizáció es ezzel a helyi kezdeményezés, a vállalati önállóság háttérbe szorítása, továbbá az anyagi ösztönzés sokszor helytelen alkalmazása. Bér- és prémiumrendszerünk mindenekelőtt a mennyiségi tervek teljesítésére ösztönzött, sokszor a minőség elhanyagolása, selejtgtyártás, a választék rontása, az önköltség növelése árán is. Ezeken a bajokon újabb előírásokkal, adminisztratív intézkedésekkel, a beszámoltatás és az ellenőrzés fokozásával igyekeztünk segíteni, ami azután a bürokrácia erősödéséhez vezetett.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 43]

Nemes László a tankönyv első kötetében e jelzett problémákat olyan gazdaságpolitikai hibákként jellemezte, amelyek az SZKP XX. kongresszusa által bírált személyi kultusz, a sztálini rendszer sajátosságaiból következtek [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 42].

Nagy Tamás a tankönyv második kötetében tovább megy ennél és két olyan problémát fogalmaz meg, amelyek a túlcentralizáltságból következhetnek és a központi tervezés nem hatékony működéséhez vezethetnek: (1) az aszimmetrikus információ¹⁵ és (2) a kötelező tervszámokról való alkudozás problémáit.

(1) A szerző rámutat arra, hogy a központi terv nem képes valamennyi gazdasági folyamat szabályozására, mert a tervezők nem ismerhetik a gazdasági folyamatok valamennyi részletét. A túlságosan is részletes terv másfelől felszámolná a helyi autonómiákat és kezdeményezéseket.

„A népgazdasági tervnek szükségképpen nagyvonalúnak kell lennie, mert,

¹⁵ Nagy Tamás nem használja az aszimmetrikus információ modern közgazdaságtani fogalmát, ugyanakkor az, amit leír, jól jellemezhető ezzel a terminussal.

- a) semmilyen központi tervező szerv nem ismerheti teljes részletességgel a konkrét gazdasági élet összes bonyolult összefüggéseit, az összes helyi adottságokat, és nem láthatja előre a fejlődés, a változás minden részletét. Ezért a túlzott részletességgel előírt népgazdasági terv szükségképpen ellentétbe jutna a valóságos élet követelményeivel, szükségszerűségeivel;
- b) a túlzott részletességgel előírt népgazdasági terv megghiúsítaná a helyi önállóságot és kezdeményezést, amely pedig a társadalmi termelés fejlődésének hatalmas és nélkülözhetetlen motorja.” [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958: 90]

Az állami vállalatok tevékenységének teljes ellenőrzése az erőforrások pazarlásához és tervezési inkohereenciákhoz vezet.

„De a vállalati tevékenységnek ilyesféle teljes állami megszabása gyakorlatilag képtelenség. Hatalmas bürokráciát szülne, megghiúsítaná a vállalati kollektívák kezdeményezését, lehetetlenné tenné a vállalatokban rejlő tartalékok kiaknázását, a termelésnek a társadalmi szükségletekhez való rugalmas idomulását, pazarlásra vezetne, a rengeteg utasítás szükségképpen ellentétbe is kerülne egymással, az utasítások elkerülhetlenné váló gyakori változtatása pedig aláásná a tervszerűséget.” [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958: 91-92]

Az állami utasítások nem léphetnek az autonóm vállalati döntések helyére.

„A vállalatnak, mint gazdasági alapegységnek a kezdeményezését, helyzetismeretét és alkalmazkodóképességét, a szállítókkal és átvevőkkel való kapcsolatainak szervező és ellenőrző szerepét nem lehet minden részletre kiterjedő állami utasításokkal helyettesíteni.” [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958: 92]

(2) A túlcentralizáció a kötelező tervszámokról való alkudozáshoz vezet. Ez pedig aláássa a gazdasági hatékonyságot.

„A vállalatok vezetőit anyagilag érdekeltté tették abban, hogy laza, könnyen túlteljesíthető tervért alkudozzanak. A túlteljesítést viszont fékezte az elért eredmények azonnali „tervesítése”. A vállalatok tehát igyekeztek eltitkolni lehetőségeiket és „adagolni” a tervtúlteljesítést.” [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958: 120.]

A tankönyv szerint a túlcentralizálásra van orvosság. A központi tervezés rendszerén belül növelhető az állami vállalatok önállósága és a tervutasítások számának csökkentése. Ez egyúttal megnövelné a nyereség fontosságát az állami vállalatok számára.

„Növeltük a vállalatok önállóságát, csökkent a minisztériumok beleszólása a vállalatok életébe, mindössze néhány fontos mutatót kell a vállalatoknak teljesíteniük. A párt és a kormány gazdaságpolitikájához hozzátartozik a gazdaságosság szempontjának előtérbe állítása, mind a beruházások, mind a termelés vonalán. A gazdaságosság elvének helyességét támasztja alá, hogy nő a nyereségnek, mint igen fontos mutatónak a szerepe.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 44]

A tankönyv ugyanakkor nem tartja lehetségesnek a szocialista gazdaság decentralizációját. A decentralizáció azt jelentené, hogy megnő a gazdaságban a piaci koordináció szerepe és az állami tulajdon az alkalmazottak közvetlen tulajdonává alakulna át. De sem a piac, sem a munkás öngazdátás nem helyettesítheti az állam szerepét a gazdasági folyamatok koordinálásában, mivel mindkét intézmény a kapitalizmushoz vezető spontaneitást hívna életre, írja Vörös Gyula [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958].

Ugyanakkor Nagy Tamás, óvatosan bár, de amellett érvel, hogy a kötelező tervutasításos rendszeren belül, tehát annak megtartása mellett, növelni kellene a közvetett gazdasági szabályozók és ösztönzők szerepét. A szerző a pénzügyi ösztönzők két típusát különbözteti meg. Az első típus a tervutasításokhoz kapcsolódva a mézesmadzag szerepét játszhatja a tervutasítás furkósbotja mellett. A második típus az állami vállalatok autonóm döntéseihez nyújtana ösztönzést, tehát azokhoz a döntésekhez, amelyekre nem terjednek ki a tervutasítások.

„Az anyagi érdekeltség felhasználásában meg kell különböztetni — bár a határ sokszor elmosódó — a vállalatoknak adott utasítások végrehajtásának közvetlen anyagi ösztönzését (például a kötelező tervmutatók teljesítésének premizálását) az olyan anyagi ösztönzéstől, amely éppen az utasítások »pórusainak« helyesirányú kitöltésére, az utasítások által »szabadon hagyott területen« a társadalom, a vállalat és az egyes dolgozók érdekeinek az összehangolására irányul. Csak az utóbbi tartozik a tervszerű befolyásolás (közvetett irányítás) fogalomkörébe.” [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958: 92]

Nagy Tamás a tervutasításokon alapuló központi tervgazdaság keretén belül csinálna helyet a fiskális és pénzügyi ösztönzőkön alapuló közvetett tervezésnek. „Amit jobban el lehet érni a gazdasági befolyásolás eszközeivel, azt helytelen a vállalatoknak adott utasításokkal szabályozni.” [Vörös–Falusné–Nagy–Benke, 1958: 92]

A tankönyv világossá teszi, hogy a szocialista gazdaság reformjai nem mehetnek túl ezeken a javaslatokon. A szerzők elutasítanak minden olyan reformjavaslatot, amely visszahelyezné jogaiba az értéktörvényt (ez a marxista terminus az árrendszer autonóm működését jelentette), felváltaná a természetes tervmutatókat a nyereség mutatójával, jelentősen megnövelné az állami vállalatok önállóságát és jelentősen csökkentené a gazdaság központi, állami irányítását. A fenti reformok ugyanis a tankönyv szerint a gaz-

daság tudatos irányítását az erőforrások allokációjának spontán rendszerével váltánák fel. E kritika elmossa a különbséget a közvetett központi tervezés és a piaci szocializmus között, az előbbit az utóbbival diszkvalifikálja.

„Az ilyen spontaneitás természetesen rendkívül káros lenne, aláásná a szocializmus építését, ez lényegében nem más, mint a kapitalizmusnak megfelelő gazdasági mechanizmus visszaállítására való törekvés. Ezért e nézetek ellen élesen fel kell lépni és visszautasítani azokat, mint antimarxista, revizionista nézeteket.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 84]

Nagy Tamás is elutasítja a tervutasításos rendszeren túllépő közvetett központi tervezés gondolatát, mivel egy ilyen reform anarchiát, monopóliumokat, a külön érdekeknek közérdek feletti uralmát teremtené meg.

„Ezért a szocialista gazdaság nem lehet egymástól elszigetelt és lényegében a piaci automatizmusok hatására, a konkurencia ösztönző, illetve kényszerítő hatására cselekvő vállalatok összessége, ahol a termelést szabályozó fő erő az értéktörvény, s a szocialista állam a rendelkezésére álló gazdasági emelőkkel a társadalmi újratermelési folyamatnak, a vállalatok tevékenységének csak befolyásolására törekszik. Ilyen körülmények között az össznépi tulajdon csoporttulajdonná darabolódna, a termelési viszonyok nem felelnének meg a modern termelőerők jellegének, elharapózna a termelési anarchia (a velejáró nagyfokú pazarlással), amelyet a szükségképpen kialakuló monopóliumok meg fokoznának, gátolva a piaci automatizmusok működését, lelassulna a gazdasági fejlődés, az egyéni- és csoportérdekek, a helyi érdekek előtérbe nyomulnának és élesen ütköznének a társadalom érdekeivel, s ez helytelen irányba befolyásolná a dolgozók tudatának a fejlődését is.” [Vörös-Falusné–Nagy–Benke, 1958: 93]

Vilmos József Péter György, Włodzimierz Brus és Kornai János írásait bírálja azért, mert e szerzők reformjavaslataikkal túllépnek a közvetlen központi tervezés rendszerén. [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958]. Vilmos szerint e reformok veszélyesek, mert gazdasági káoszt eredményeznének.

„Az értéktörvényről vallott, említett revizionista elképzelések tehát messze esnek a marxista felfogástól. A szocialista termelés fejlődését – és ezen belül a nehézipar fejlődését –, a kereslet és kínálat, az árak és a nyereségesség piaci ingadozásától függővé tenni annyi, mint annak a megkísérlése, hogy összebékítsük az összebékíthetlent. Ha bevinnénk a szocialista gazdaságba a spontán gazdálkodási formákat, akkor ez annyit jelentene, mintha lemondanánk alapelveiről és alapvető fölényéről; végeredményben káoszt idézne elő az ország gazdasági életében.” [Nemes–Bieber–Vilmos, 1958: 150]

3. AZ 1985-ÖS TANKÖNYV: A PIACI SZOCIALIZMUS ELMÉLETI IGAZOLÁSA

A hivatalos ideológia a 80-as években Magyarországon több vonatkozásban más lett, mint amilyen az 1950-es évek második felében volt. A 80-as években a magyar gazdaság a stagnálás és a makroökonómiai feszültségek problémáival küszködött. Erre az időszakra nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista és a modern kapitalista országok közötti fejlődési különbségek növekednek, a szocialista gazdaságok egyre inkább távolodnak a gazdaságilag fejlett kapitalista országoktól. Ez a pártelit egy részében is megingatta a klasszikus szocialista rendszer felsőbbrendűségébe vetett hitet. A gazdasági reformoknak és a politikai diktatúra felpuhulásának következtében a hivatalos ideológia egyrészt maga is változott, másrészt gyengült a szocpolgazd tankönyvek tartalmára gyakorolt hatása. Az MSZMP-n belül újra megerősödött a reformszárny és gyengültek a keményvonalasok. A 80-as évek közepén a gazdasági reformok ciklusán belül ismét felívelő szakasz következett. A szocialista rendszernek az évtized végén bekövetkező váratlan és gyors összeomlása előtt ez az időszak adott teret az utolsó reformhullámnak. Az 1985-ös tankönyv e reformok ideológiai alátámasztását végezte el, elméletileg igazolta a reformgondolatok radikalizálódását. A 85-ös tankönyv¹⁶ – egyebek mellett – beépítette szövegébe a reformközgazdaságtan eredményeit, amelyek a korábbi reformok tapasztalataira reflektáló tanulási folyamat eredményeként fogalmazódtak meg.

A tankönyv megőrizte, de egyúttal újrafogalmazta a kapitalizmus és szocializmus elméleti dichotómiáját. A szerző elválasztotta egymástól a szocialista gazdaság és a központilag tervezett gazdaság fogalmát, az előbbit a piaci szocializmus modelljéhez kötötte. Érdekes ugyanakkor, hogy a tankönyv nem a piaci szocializmus, hanem a *szocialista árugazdaság*, illetve a szocialista áruviszonyok kategóriáit használja. Hámori a szocialista árugazdaságot a központositott (direkt és indirekt) tervgazdasággal és a kapitalista piacgazdasággal egyaránt szembenálló modellként határozta meg. Ez az elméleti keret lehetővé tette a korábbi szocpolgazd tankönyvek kritikáját és egyúttal új formában őrizte meg a szocialista ideológia és a szocpolgazd alaptételét a szocializmus fölényéről a kapitalizmussal szemben. Az új elméleti keretben a szocializmus felsőbbrendűségének tétele a *szocialista árugazdaság* fogalmához kapcsolódik. A szocialista rendszer akkor és csak akkor kerül fölénybe a kapitalizmussal szemben, ha túllép a klasszikus rendszeren és reformok révén létrehozza a *kifejlett* szocialista árugazdaságot. Ez a tétel teszi lehetővé a reformközgazdaságtan integrálását a szocpolgazd tankönyvébe, hiszen az új elméleti keretben a módosított állami tulajdon és a piaci koordináció kapcsolatára épülő szocialista rendszer (a piaci szocializmus) igazolása és ajánlása végezhető el.

A 85-ös tankönyv, csakúgy, mint az 58-as, a kapitalizmus-szocializmus dichotómiát az állami tulajdon és a magántulajdon szembeállítására alapozza. Az állami tulajdon az állam gazdasági szerepvállalásának és a kapitalista kizsákmányolás megszüntetésének intézményi alapja.

16 A tankönyv szerzője Hámori Balázs, aki a MKKE Politikai gazdaságtan tanszékén dolgozott. A tankönyv a Gorbacsov-érában a Szovjetunióban is figyelmet váltott ki és oroszul is megjelent. Vö.: [Hámori, 1991].

„A szocialista vállalatban ugyanis a termelőeszközök működtetői és a folyamat irányítói, ellenőrzői egyaránt dolgozók. A rendszer tehát elvileg kizárja a tőkés típusú kizsákmányolás lehetőségét a vállalaton belül.” [Hámori, 1985: 20] „... a szocialista vállalaton belül nincs a tőkés pólus.” [Hámori, 1985: 21]

Lényeges különbség azonban az, hogy a 85-ös tankönyv újraértelmezi az állami tulajdon fogalmát és kritizálja a korábbi szocpolgazd tankönyveket azért, mert elmosták a különbséget az állami és társadalmi tulajdon fogalmai között.

„A szocialista állami tulajdon (különösen annak első történelmi változataira igaz ez) csak kiindulópont a társadalmi tulajdon fejlődéséhez; és tévesen azonosítják azt a társadalmi (össznépi) tulajdonnal. E hibás azonosítás sok oka közül az egyik az, hogy magát a társadalmi tulajdont is helytelenül, leegyszerűsítve értelmezik Ez ad ezután alapot a közösségi és az állami tulajdon összemosására, azaz a fogalomcsúsztatásra.” [Hámori, 1985: 407]

A szerző kijelenti, hogy az állami tulajdon nem a társadalom tagjainak, hanem az állami bürokráciának a tulajdonlását jelenti.

„Az állami tulajdonban levő eszközök feletti közvetlen rendelkezés fizetett köztisztviselők feladata, akik az állam, közelebről a kormány nevében gazdálkodnak. *A társadalmi elsajátítási tevékenység gyakorlása tehát kettős közvetítéssel valósul meg, nem a társadalom, hanem az állam; nem az állam, hanem nevében az államhatalom és az államigazgatás vezető szervei, apparátusa hozzák a tulajdonosi döntéseket;* vállalják magukra a társadalmi szintű elsajátítás funkcióinak gyakorlását; a termelőeszközök és termelési folyamatok összessége feletti tulajdonosi ellenőrzést.” [Hámori, 1985: 406]

Az állami és a társadalmi tulajdon fogalmi megkülönböztetése a 85-ös tankönyvben impliciten a tulajdonjogi iskola elmélet tételeinek elfogadását jelenti: a tulajdonformák vizsgálata akkor értelmes, ha feltesszük azt a kérdést, ki gyakorolja a különböző tulajdonjogokat? Nem tulajdonos az, aki nem gyakorol semmilyen tulajdonjogot.¹⁷ Az állami tulajdon rendszerében az állami bürokrácia gyakorolja a tulajdonjogokat. A szerző nem mondja azt, hogy az állami bürokrácia a tulajdonos, mivel úgy érvel, hogy azok, akik a tulajdonosi jogokat gyakorolják, maguk is alkalmazottak. Ugyanakkor megállapítja, hogy az állami bürokráciával ellentétben a munkások nem gyakorolnak tulajdonosi jogokat az állami tulajdon felett, ők ezért nem tulajdonosok.

¹⁷ Implicit elismerést írtam, mert a tankönyv nem veszi át a tulajdonjogi iskola fogalmait és nem is hivatkozza ezt az irodalmat. A szövegben használt „tulajdonosi jogok” kifejezés forrása Sárközy Tamásnak a tankönyvben hivatkozott tanulmánya [Hámori, 1985: 411]. Vö. még: [Sárközy, 1983].

„A szóban forgó köztisztviselők, a központi apparátusok tagjai sajátos munkavállalói pozícióban működnek, tulajdonosi jogosítványaik korlátozottak, csupán a megbízásuk időtartamára szólnak. Ez az oka annak, hogy a szocializmus fejlődésének kezdeti évtizedeiben (lényegében mindmáig) a tulajdon meglehetősen elszemélytelenedett, megfoghatatlanná vált. *A gazdasági tevékenység egészét az »idegen« tulajdonnal való rendelkezés, a tulajdonosi jogokat gyakorlók ellentmondásos státusa, a társadalom tagjai túlnyomó többségének a tulajdonosi pozícióktól való távol tartása jellemzi.*” [Hámori, 1985: 406]

A tankönyv a „távol tartás” kifejezést használja, ez valójában azonban kizárást jelent. Ha a munkások nem tulajdonosok, akkor hol a helyük a termelésben? Nyilvánvalóan csak alkalmazottak lehetnek. Ez azt jelenti, hogy eladják munkaerejüket? A szocpolgazd tankönyvek számára – amint ezt láttuk – ez érzékeny kérdés, mivel a marxista munkaértékelmélet paradigmáján belül az az állítás, hogy a munkaerő áru, azonos azzal az állítással, hogy a munkásokat kizsákmányolják. Ennek elismerése jelentősen közelebb hozná egymáshoz a kapitalizmust és a szocializmust, márpedig ez ellentétes mind a hivatalos ideológia, mind a szocpolgazd tankönyvek felfogásával, a felsőbbrendűségi tézissel. Ez indokolhatja azt, hogy a 85-ös tankönyv nyitva hagyja ezt a kérdést, nem törekszik egyértelmű válaszra. A szerző, utalva a munka kommodifikációja körüli elméleti vitákra, nyitott elméleti kérdésnek nevezi azt, hogy vajon a munkaerő a szocializmusban áru-e vagy sem [Hámori, 1985]. Másrészt azonban azt hangsúlyozza, hogy a munkaerőnek ára van, munkaerőpiac létezik, a munkaerő adás-vétel tárgya a munkaerőpiacon.

„a háztartás és a vállalatok közötti sajátos kapcsolat: *a munkaerő rendelkezésre bocsátása, illetőleg felvétele szükségképpen pénzfórmát ölt.* Minthogy a háztartások és a munkahelyek egymástól tulajdonilag elkülönült gazdasági egységek, *a vállalatok munkaerő-szükséglete kereslet formájában jelenik meg. A dolgozók foglalkoztatás iránti igénye pedig munkaerő-kínálatként összegződik.* Az említett tények (elkülönült tulajdonosok közötti csere, kereslet és kínálat, pénzfórmák) együttesen *kimerítik a piac kritériumait.*” [Hámori, 1985: 141]

Ezek az állítások sajátos dualizmust jelentenek az érvelésben. A szerző elhatárolja egymástól a kérdés politikai gazdaságtani és közgazdaságtani vonatkozásait. A tankönyv azzal, hogy nyitva hagyja a munkaerő áruvá válásának elméleti kérdését a szocialista rendszerben, elkerüli a nyílt összeütközést a felsőbbrendűségi tézissel, amely a hivatalos ideológia és a szocpolgazd alaptétele. Ugyanakkor a munkaerőpiac létének elismerésével kinyitja a szocialista munkaerőpiac leíró közgazdaságtani elemzésének a lehetőségét a szocpolgazd tankönyv számára.

A munkaerőt a tulajdonosi jogokat gyakorló szereplők alkalmazzák. A szocialista tulajdon rendszerében a tulajdonosi jogokat megosztva az állami bürokrácia és az állami vállalatok gyakorolják.

„A vállalatnak éppúgy, mint az egyénnek, aktív szerepe van a szocialista tulajdoni rendszerben, e szereplők alanyai, s nem csupán eszközei, tárgyai a tulajdon működtetésének. A vállalat már eddig is szert tett bizonyos tulajdonosi önállóságra, hiszen többé-kevésbé önállóan rendelkezett (vagy legalábbis ez volt a törekvés) a társadalmi tulajdon egy elkülöníthető »szeletével«. Úgy is mondhatnánk: *a vállalat a mikrogazdasági tulajdonos anélkül, hogy ez bármilyen szempontból is csorbítaná az államnak a makrogazdaságban értelmezendő tulajdonosi pozícióját: az összefolyamat alakításának, ellenőrzésének az állami jogát és kötelességét.*” [Hámori, 1985: 412]

A szöveg szerint a szocialista rendszerben az állam alakítja és ellenőrzi a makrogazdasági folyamatokat. Úgy tűnik, ez a funkció igazolja az állami tulajdon létét. De mi igazolja e funkciót, amelyet a tankönyv meglehetősen általános formában határoz meg? Mint látni fogjuk, a piaci koordináció hibái, a piaci kudarcok.

Az állami tulajdon meghatározása a 85-ös tankönyvben lehetővé teszi annak kimondását, hogy a szocialista gazdaság árugazdaság. A korábbi tankönyvek az állami és társadalmi tulajdon azonosításából következően foglyai maradtak annak az ellentmondásnak, hogy a munka a szocialista rendszerben *közvetlenül* társadalmi jellegű, azaz a gazdaságban nem a piac koordinálja a gazdasági tevékenységeket, de ugyanakkor a szocialista gazdaság *árugazdaság*.

„az árugazdaság létezésének elismerése, jól megfér olyan elméleti tételek egyidejű elismerésével, amelyek elvileg is kizárják az árujelenség lehetőségét. A legtipikusabb példa erre a szocializmusbeli munka közvetlenül társadalmi voltának a tétele. Ez — ha igaz lenne — nyilvánvalóan kizárná az árujelenséget.” [Hámori, 1985: 373]

A 85-ös tankönyv álláspontja világos: ha elfogadjuk, hogy a szocialista gazdaság árugazdaság, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy az egyéni munkák társadalmi jellege a szocialista rendszerben is közvetett módon valósul meg.

„*noha nem a termelőeszközök magántulajdonán nyugszik, a munka a szocialista gazdaságban mégsem közvetlenül társadalmi.* A munka kifejtésekor nem eleve elismert része a társadalmi összmunkának. Az egyes gazdasági szereplők munkája *csak akkor válik a társadalmi összmunka részévé, ha a munkával termelt javak (teljesítmények) valóban összetalálkoznak a társadalmi szükségletekkel, vagyis megtörténik* — de már tárgyiasult formában — a munka társadalmi elismerése, azaz végbemegy a *realizálás.*” [Hámori, 1985: 383]

Az állami és társadalmi tulajdon fogalmi megkülönböztetéséből következik az, hogy a szocialista rendszerben a központi tervezés nem léphet a piaci helyére az egyéni munkák társadalmi összefüggésének létrehozásában – ha nem a polgárd, hanem a közgazdaságtan Kornai által bevezetett fogalmait használjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a bürokratikus koordináció nem képes helyettesíteni a piaci koordinációt.

„*semmiféle tervezőközpont nem garantálhatja azonban eleve a kifejlett munka társadalmi elismerését!* A társadalmi elismerés funkciója ugyanis csak magához a társadalomhoz rendelhető, ebben a funkciójában senki sem helyettesítheti a társadalmat.” [Hámori, 1985: 384]

Ez az érv a marxista munkaértékelmélet nyelvén szólal meg, a mai olvasónak ez nyilvánvalóan ezoterikus megfogalmazás, de ha lefordítjuk, akkor világossá válik, hogy a 85-ös tankönyv megtöri a szocpolgazd tankönyvek által követett hagyományt. A munka közvetett társadalmiságának tétele azt mondja ki, hogy a szocialista rendszerben is a csere közvetítésével jöhet csak létre a termelő egyének társadalmi összefüggése a gazdaságban. Ez pedig azt jelenti, hogy a gazdasági tevékenységek összehangolása a szocialista rendszerben is utólagos, tehát *spontán*. Más szóval, egyáltalán nem magától értetődő az, hogy a bürokratikus koordináció, a központi tervezés rendszere a kapitalizmushoz képest magasabb rendűvé teszi a gazdasági koordinációt a szocialista rendszerben, hiszen ez is *spontán* jellegű. Ily módon a kapitalizmus-szocializmus dichotómiának a hivatalos ideológia és a korábbi szocpolgazd tankönyvek által nyújtott értelmezése problematikusává válik.

A 85-ös tankönyv álláspontja szerint a kapitalizmus és a szocializmus ellentéte nem az erőforrások *spontán* és tudatos allokációjának ellentétes rendszereit jelenti. A kapitalizmus versus szocializmus megkülönböztetés az erőforrások *spontán* allokációjának két, egymástól különböző rezsímjét jelöli. A központi tervezés rendszer maga is a gazdasági tevékenységek koordinálásának *spontán* mechanizmusa. A klasszikus szocialista rendszerben a tervezés korlátozza a piacot, de ez nem azt jelenti, hogy az erőforrások tudatos allokációja lép a *spontán* allokáció helyére. Az elméleti kérdés, amely válaszra vár és nem tekinthető előzetesen eldöntöttnek éppen az, hogy a kapitalista és a szocialista gazdaság *spontán* koordinációs mechanizmusai közül melyik hatékonyabb? Ezzel a hivatalos ideológia és a szocpolgazd tétele a szocialista gazdaság felsőbbrendűségéről állításból kérdéssé változik. Nem zárhatjuk most már eleve ki, hogy a szocialista gazdaság hatékonysága nem magasabb, hanem alacsonyabb, mint a kapitalista gazdaságé.

„Nehéz lenne megítélni, hogy a természetes összehangolás központi mechanizmusa vagy az ármechanizmus »viz-e be« nagyobb közvetettséget a termelés és a szükségletek viszonyába. Az azonban csaknem bizonyos, hogy a *termelés és a szükségletek közötti rés »kitöltésére« hatásosabban serkent az ármechanizmus, mint a központi irányítás.*” [Hámori, 1985: 86]

A 85-ös tankönyv úgy érvel, hogy a klasszikus szocialista rendszer nem felsőbbrendű a kapitalizmushoz képest. A felsőbbrendűségi tézis ugyanakkor megvédhető abban az esetben, ha a szocialista rendszert megreformáljuk. A reformok eredményeként a szocialista rendszer létrehozhatja az állam és a piac olyan kombinált rendszerét, amelyre a kapitalizmus nem képes. Ez a rendszer a piaci szocializmus vagy a kifejlett szocialista árugazdaság. Ez teljes mértékben lehetséges, hiszen „...a szocialista gazdaság a lényegéből következően árugazdaság” [Hámori, 1985: 330].

Összefoglalva, a tankönyv a marxista politikai gazdaságtan nyelvén teszi kérdéssé a felsőbbrendűségi tézist. A 85-ös tankönyv érvelése szerint mind a kapitalizmus, mind a

szocializmus a gazdasági tevékenységek *ex post* koordinációjára támaszkodik. A kérdés most már az, van-e különbség a két rendszer spontán koordinációs mechanizmusai között? Lehetséges-e, hogy a klasszikus szocializmus tervgazdasága nem felsőbb-, hanem alacsonyabb rendű mint a kapitalizmus? E kérdések megválaszolásához a 85-ös tankönyv szerzője kilép a marxista munkaértékelmélet fogalmi rendszeréből és a modern közgazdaságtan elméletéhez fordul. Ily módon a 85-ös tankönyvben egyaránt megjelennek és megjelenhetnek a szocialista rendszer leíró-kritikai közgazdasági elméletei és a reformközgazdaságtan eredményei. A tankönyv mindenekelőtt Kornai János hiánygazdasági elméletét veszi alapul, ennek következtében a szocialista rendszerről rajzolt kép meglehetősen lesújtó. Kornait követve Hámori megmutatja, hogy a szocialista rendszer hiánygazdaság. A tankönyv a hiánygazdasági elmélet fogalomkészletét használva foglalkozik a mennyiségi hajszával, a beruházási éhséggel, a kényszerhelyettesítéssel, az állami vállalatok puha költségvetési korlátjával stb. Ír a puha költségvetési korlátról és az állami vállalatok gyenge vagy hiányzó árérzékenységről, a hiányzó innovációs készletekről [Hámori, 1985]. Tárgyalja a tervalku és a tervezési rendszeren belüli aszimmetrikus információ problémáját.

„Noha — mint minden alku — ez is két egymásra utalt fél között zajlik, lényegileg mégis a rendszer hierarchikus jellegéhez igazodik. Az alkut ebben az esetben az teszi lehetővé, hogy bár a vállalatok mindent a központtól kapnak, adhatnak is valamit : a parancsok teljesítését (tervteljesítést), a lojalitást és hűséget a felsőbb szerv iránt, és nem utolsósorban információkat. A központi vezetés ugyanis nehezen láthat bele abba, hogy mi zajlik ténylegesen a vállalatoknál.” [Hámori, 1985: 81]¹⁸

A tankönyv kitér Kornai növekedésméletére, valamint [Bauer, 1981] és [Soós, 1983] beruházási ciklus elméletére [Hámori, 1985].

Mindezek alapján Hámori úgy érvel, hogy a szocialista rendszer gazdasági veszteségekkel terhelt működése a piaci koordináció gyengítésének és elfojtásának következménye. Ez utóbbi pedig a központi tervezés eredménye: a tervezés kiszorítja a piacot és a piaci koordináció funkcióinak átvételével megpróbál annak helyére lépni [Hámori, 1985]. A központosított tervgazdaság klasszikus szocialista rendszere nem hatékonyabb, hanem inkább kevésbé hatékony, mint a piacgazdasági rendszer. A központi tervezés csak negatív gazdasági hatások kiváltása révén képes a piac valamilyen mértékű helyettesítésére.

„A szigorúan centralizált állami irányítás tehát csak részben tudta pótolni a piac kikapcsolt hasznos funkcióit. Megoldási módjai alig néhány kérdésben múltak felül a piaci megoldásokét, több tekintetben elmaradtak mögöttük, számtalan egyéb kellemetlen mellékhatást váltva ki.” [Hámori, 1985: 90]

¹⁸ A tervalkuhoz vö. még [Hámori, 1985: 49].

Kornai *A hiány* c. könyvében [Kornai, 1980] még nem fogalmazta meg a szocialista rendszer koherenciájáról szóló gondolatmenetet. A koherencia tézis majd azt mondja ki, hogy a hiánygazdaság a szocialista rendszer alapintézményeiből következik: a kommunista párt diktatúrájából, az állami tulajdonból és a bürokratikus koordinációból – a központi tervezés rendszeréből [Kornai, 1993]. A koherencia tézis túlmegy azon, amit a hivatalos ideológia még eltűrt volna, hiszen azt állítja, hogy a kapitalista gazdaság hatékonyabb, mint a szocialista gazdaság: a szocialista állami vállalatok jobban pazarolják az erőforrásokat, mint a kapitalista magánvállalatok, a szocialista rendszer nem képes arra az innovációra, amire a kapitalizmus képes. A koherencia téziséből az következik, hogy a szocialista rendszer nem javítható, ezért le kell váltani a kapitalista rendszerrel. Természetesen semmilyen szocpolgazd tankönyv sem kapott volna lehetőséget a koherencia tézis megfogalmazására, hiszen nem kérdőjelezhette meg a szocialista rendszer alapintézményeit.

Kornai *A hiányban* a hiánygazdaság létét a *paternalizmus* fogalmához kötötte. Ezt tekinthetjük metaforikus utalásnak arra, mi is valójában a hiánygazdaság kapcsolata a szocialista rendszerrel. Valójában viszont arról van szó, hogy *A hiány* még nyitva hagyja a kérdést arról, hogyan kapcsolódik a hiánygazdaság a szocialista rendszer intézményeihez.¹⁹ A 85-ös tankönyvben Hámori Balázs túlmegy a paternalizmus fogalmán a meglévő oksági összefüggések irányában azzal, hogy a hiányt az állami tulajdon túlcentralizált formáival hozza kapcsolatba.

„Mindaddig, amíg az árukapcsolatokat »elnyomják«, és a szocialista tulajdont a túlcentralizált állami tulajdonnal azonosítják, a hiány fennmarad.”
[Hámori, 1985: 302]

Ez az érv helyet csinál az elméleten belül annak az állításnak, hogy az állami tulajdon *nem* túlcentralizált formái *leválaszthatják* a szocializmust a hiánygazdaságról. Az állami tulajdon decentralizált formája (ez a tulajdonosi jogok decentralizált, de nem magánjellegű gyakorlását jelentené) újraintézményesíthetné a piaci koordinációt a szocialista gazdaságban. *A szocialista rendszer* című könyvében Kornai a hiánygazdaságot nem az állami tulajdon különös formájára vezette vissza, hanem az állami tulajdonra általában. Ez az elméleti különbség a két szerző érvelésében közvetlenül összefügg *A szocialista rendszernek* illetve a 85-ös tankönyvnek a gazdasági reformról vallott álláspontjával. *A szocialista rendszer* úgy érvel majd, hogy a szocializmus nem reformálható meg, a hiánygazdaság a koherencia tézisnek megfelelően csak akkor szűnhet meg, ha a bürokratikus koordinációt piaci koordináció, az állami tulajdont pedig magántulajdon váltja fel, tehát akkor, ha a kapitalizmus lép a szocializmus helyére. A 85-ös tankönyv ezzel szemben éppen a reformközgazdaságtan igazolását végzi el azzal, hogy a hiánygazdaság megszüntetését a megreformált szocialista intézményrendszer révén megszüntethető-

¹⁹ „Az a döntésem, hogy a hiány okozati láncolatát a paternalizmusnál vágom el, sokaknál félreértéseket szült. Ezt úgy tekintem, mint a legalitás 'árának' egyik sajnálatos elemét. Amint az öncenzúra falai leomlottak, és megírhattam *A szocialista rendszert*, végre elmondhattam a puha költségvetési korlát magyarázatával kapcsolatos *teljes* gondolatmenetemet” [Kornai, 2005: 270]

nek mondja ki. Röviden, Kornai a piaci szocializmust önellentmondásnak és utópiának tekinti, Hámori a 85-ös tankönyvben megvalósítható és megvalósítandó gazdasági modellnek. Ily módon a 85-ös tankönyv kísérlet a közgazdaságtan leíró elméletének és a reformközgazdaságtan normatív programjának szintézisére.

A tankönyv a szocialista rendszer kritikájához és perspektíváinak felvillantásához Polányi kategóriáit (integrációs mechanizmusok, redisztribúció) kombinálja a reformközgazdaságtan fogalmaival.

„A makrogazdaság eddig működött integráló mechanizmusai (a tervutasításos mechanizmus csakúgy, mint a »szabályozólebontásos«, »elvárasos« mechanizmus) csak nagyon kevésbé alkalmasak a termelés motiválására és a szükségletek (elsősorban a beruházási szükségletek) rangsorolására. E mechanizmusok alapvetően a redisztribúcióra épülő gazdasági rend megjelenési formái, amelyben erősen korlátozott a piac szerepe.” [Hámori, 1985: 301]

A szabályozólebontás és szabályozóalku problematikája a reformközgazdaságtan kimagasló alakjához, Antal Lászlóhoz köthető. Antal bemutatta, hogy a kötelező tervutasítások eltörlése nem jelentette a tervalku felszámolását, csupán az alku tárgyának áthelyeződését: a 68-as gazdasági reform a kötelező tervszámok feletti alku helyettesítette a szabályozókról folytatott alkukkal.²⁰ A tervalku azért maradt fenn, mert nem alakult át a központi tervezés intézményi rendszere, fennmaradtak az állami hatóságok és állami vállalatok közötti hierarchikus függőségi viszonyok. Ezért nem javult érdemben az állami vállalatok gazdálkodása. Kornai nyelvén fogalmazva: nem keményedett meg az állami vállalatok költségvetési korlátja. A vezető reformközgazdászok ebből levonták azt a következtetést, hogy olyan további reformokra van szükség, amelyek felszámolják ezt a hierarchiát. A gazdasági reformoknak nem elég módosítaniuk a bürokratikus koordinációt, arra van szükség, hogy az erőforrások allokációjában a piac a központi tervezés helyére lépjen. A reformközgazdaságtan tehát a tervgazdaság korlátozott reformjától a piaci szocializmus programjához jutott el. Hámori e logikát elfogadva a reformközgazdaságtani érvelést összekapcsolja a hiánygazdasági problematikával. Eszerint csak a piac szerepének kiterjesztése vezethet a hiánygazdaság felszámolásához.

20 Vö. [Hámori, 1985: 104-105], ahol idézi [Antal, 1980] és bevezeti a szabályozóalku és szabályozólebontás fogalmait.

„Az eddigi gazdaságirányítási rendszerek azért hívtak életre hiánygazdaságot, mert úgy kapcsolták ki, gyengítették el a piaci viszonyokat, hogy mindaddig nem helyettesítették (és valószínűleg nem is helyettesíthették volna) azt egyenértékű, a termelés és a szükségletek oldalán egyaránt hatásos ösztönző és szűrőmechanizmussal: olyan mechanizmussal, amely megfelel a társadalom és a termelőerők adott állapotának és szervesen fejlődik ki ezek mozgásából. *A legfőbb hiány ma a piac, az árutermelés hiánya, tágabban fogalmazva az adekvát ösztönző és szűrőrendszer hiánya.* A többi csak ebből következik.” [Hámori, 1985: 302]

Ez az a pont, ahol a szocialista rendszer leíró közgazdaságtani elemzése a korábbi szocpolgazd tankönyvek kritikájába fordul át.

„Az elidegenedéstől mentes társadalomképhez mérten ugyan valóban lehangolók lehetnek a pénzviszonyokkal átszótt gazdaság egyes jelenségei, a túlzottan centralizált gazdaság hierarchikus viszonyaihoz képest azonban már korántsem annyira elkedvetlenítők. A tökéletes gazdaság víziójával szembeállítva »veszteség» a csődbement árutermelő; a pazarló hiánygazdasággal összevetve azonban felfogható a hiány felszámolása szolid társadalmi ráfordításaként is. Az elképzelt társadalmi egyenlőség fényében bántóak lehetnek az — olykor nem is a munka alapján kialakult — jelentős egyenlőtlenségek, a hierarchikus központosított gazdaság »egyenjogútlanságai« mellett viszont ezek eltörpülnek.” [Hámori, 1985: 386]

A szerző javaslata szerint túl kell lépni az *ideális* versus *reális* gazdaság szocpolgazdos dichotómiáján. Az implikáció az, hogy a szocialista árugazdaságot nem a Marx által elképzelt szocialista rendszerrel kell összevetni, hanem a hiánygazdasághoz vezető hierarchikus és túlcentralizált szocialista rendszerrel. Hámori úgy érvel, hogy a szocialista rendszer javítása, a hiánygazdaság megszüntetése lehet a szocializmus realiztikus programja. Ez az állítás foglya marad a reformközgazdaságtannak, mivel elfogadja a rendszer megjavíthatóságának (a piaci szocializmusnak) a programját. Összegezve, a 85-ös tankönyv *újraértelmezi* a hiány elméletét, beilleszti azt annak a szocialista árugazdaságnak vagy piaci szocializmusnak a keretébe, amelyet később, *A szocialista rendszerben* Kornai önellentmondónak és utópikusnak talált és ezért elutasított [Kornai, 1993]. A 85-ös tankönyv tehát nem lépett ki az ideális és reális gazdasági rendszer dichotómiájából, hanem piaci szocializmusként fogalmazta újra az ideális gazdasági rendszer tartalmát.

A jövő szocialista árugazdasága vegyes gazdaság kell, hogy legyen. A 85-ös tankönyv szerint a szocialista piacgazdaságnak az állam aktív szerepére kell épülnie. Az állam lép fel a piaci kudarcok ellen, az állam alkot hosszú távú terveket: „fejlettségének jelenlegi stádiumában a szocialista gazdaság adekvát mechanizmusa a tervek alapján működő állami irányítás, és a szabályozott piac valamiféle kombinációja lehet csak.” [Hámori, 1985: 95].

A szerző a piaci koordináció kritikája alapján érvel az állami szabályozás fontossága mellett a szocialista piacgazdaságban. Ez a kritika kombinálja a piaci koordináció spon-taneitására hivatkozó hagyományos érvelést a piaci kudarcokhoz kapcsolódó modern

közgazdaságtani érveléssel. A megjegyzések első csoportja rámutat arra, hogy a piac rövid távú alkalmazkodásra kényszeríti a piaci szereplőket; a pillanatnyi árak félreinformálhatják a gazdasági szereplőket; a piac kihasználatlan többletkapacitásokat hozhat létre. Az érvek másik csoportja a piaci kudarcokat említi, az externáliák, a közjavak az egyenlőtlenségek és a monopóliumok problémáit [Hámori, 1985]. Mindezek szükségessé teszik az állami beavatkozást. E beavatkozások specifikus tartalmát ugyanakkor a tankönyv nem határozza meg. Az azért világosan kitűnik, hogy a szerző a piacsabályozás, vagy tervszabályozás²¹ alatt nem a központi tervezés tervutasításos rendszerét, de nem is a szabályozólebontáson megvalósító indirekt központi tervezést érti [Hámori, 1985]. Következésképpen a tervezés alatt érthetünk például indikatív tervezést, iparpolitikai preferenciák kialakítását, a tankönyv azonban nem bocsátkozik részletekbe ennek kapcsán. A tervezéstől különböző állami beavatkozásokat a tankönyv a piaci kudarcokhoz kapcsolódva támogatja.²² A tankönyv jövőképe tehát nem a marxi szocializmus utópia, hanem a szocialista piacgazdaság utópiája. Ez utóbbi az állami beavatkozással kiegészített piaci koordináció modellje, a vegyesgazdaság szocialista változata. Végül a tankönyv a piaci koordináció kritikája mellett a piacot (az áruviszonyokat) támogató *normatív* érveket is megfogalmaz: Hámori megemlíti, hogy a piac olyan társadalmi és gazdasági értékeket hív életre, mint a reciprocitás, az egyenlőség, a gazdasági racionalitás, a teljesítményelv. [Hámori, 1985].

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Az 58-as és a 85-ös tankönyv egyaránt a felsőbbrendűségi tételből indul ki: a szocialista rendszer magasabb rendű, mint a kapitalizmus. Ugyanakkor e tételt a két tankönyv egészen másképpen értelmezi. Az 58-as tankönyv a szocializmus klasszikus rendszerét, az állami tulajdon alapján működő központi tervutasításos rendszert védelmezi. A 85-ös tankönyv túllép a klasszikus rendszeren, bírálja mind a közvetlen, mind a közvetett központi tervezésen alapuló rendszert és ennek ellenében a módosult állami tulajdonnal összekapcsolódó szocialista árugazdaság mellett érvel. Az 1. táblázat foglalja össze a két tankönyv közötti alapvető különbségeket.

21 A tervszabályozás a társadalmi szereplők megállapodásai alapján megvalósuló nem-állami, társadalmi szabályozás is lehet [Hámori, 1985: 353].

22 Az állami beavatkozás szükségessége mellett érvelést ugyanakkor egy, a központi állami szervek korlátozott racionalitására utaló lábjegyzet módosítja, gyengíti: „Meglehet persze, hogy a központi döntésre hivatott szervek sem veszik figyelembe döntéseiknek valamennyi ilyen kihatását, s nem is könnyű mindezeket figyelembe venni.” [Hámori, 1985: 352]

1. táblázat: Az 1958-as és az 1985-ös tankönyv összehasonlítása

	Szocpolgazd tankönyv	
	1958	1985
Alap-dichotómia	központilag tervezett szocialista gazdaság - kapitalista piacgazdaság	központilag tervezett szocialista gazdaság - kifejlett szocialista árugazdaság (piaci szocializmus)
Tulajdon	állami tulajon és társadalmi tulajdon azonossága	állami tulajon és társadalmi tulajdon különbsége
Koordináció	a piaci koordináció azonos a kapitalizmussal, nem fér össze az állami tulajdonnal	a piaci koordináció kombinálható az állami tulajdonnal
Kommodifikáció	a termékek és a termelési eszközök áruk, a munkaerő nem áru	a termékek és a termelési eszközök áruk, a munkaerőt adják-veszik a piacon
Értéktörvény	nem szabályozza a gazdaságot, de megfelelő korlátok között a központi tervezés hasznos eszköze lehet	működését nem lehet felfüggeszteni és nem lehet tudatosan felhasználni
Árrendszer	az árak csupán adminisztratív, elszámolási árak lehetnek	az árrendszernek szabadon kell működnie
Hatékonyság	a klasszikus tervutasításos bürokratikus koordináció hatékonyabb a piaci koordinációnál	a piaci koordináció hatékonyabb a klasszikus tervutasításos bürokratikus koordinációnál
A szocialista gazdaság nem-hatékony működésének okai	gazdaságpolitikai hibák, amelyek oka a személyi kultusz politikai rendszeréből adódó túlcenzalizáció és voluntarizmus	intézményi okok: a tulajdon túlcenzalizáltsága és a központi tervezés intézményi rendszere
A reformok hatóköre	a központi tervezés közvetlen rendszere kiegészíthető indirekt tervezéssel	a kifejlett szocialista árugazdaság túllép a központi tervezés direkt és indirekt rendszerén egyaránt: a piaci koordináció lép a tervgazdaság helyére
Leíró elemzés	hiányzik, normatív kijelentések, gazdaságpolitikai fogalmak magyarázata és statisztikai illusztrációk helyettesítik	a szocialista gazdaság hiánygazdaságként való bemutatása: az elemzés megmutatja azt, hogy a szocialista tervgazdaság nem működik hatékonyan
Fogalmi keret	marxista munkaértékelmélet, kiegészítve a hivatalos ideológia tételeivel	heterodox: a szocialista rendszer leírása a modern közgazdaságtan fogalmaival (Kornai), a szocpolgazd tankönyvek kritikája a marxista munkaértékelmélet kategóriáinak felhasználásával

Forrás: saját szerkesztés

Az 1958-as tankönyv a hivatalos ideológia szolgálatában az állami tulajdon és a központi tervezés intézményeire épülő klasszikus szocialista rendszert védelmezte, e rendszer elméleti alátámasztását végezte el. A tankönyv szerzői csak olyan reformokat támogattak, amelyek a klasszikus rendszeren belül maradó változásokat javasoltak. A tankönyv a hivatalos ideológia által szorgalmazott felsőbbrendűségi tétel igazolását a marxi munkaértékelmélet paradigmájára támaszkodva végezte el. Az 58-as tankönyv ezért sem kapcsolódhatott a modern közgazdaságtan elméleti diskurzusához. A tankönyv többnyire a szocializmus fölényéről tett – a hivatalos ideológia által jóváhagyott – állításokat kapcsolt össze gazdaságpolitikai fogalmak magyarázatával és illusztrációként használt statisztikai adatokkal. Ily módon nem is törekedhetett a szocialista rendszer leíró-kritikai elemzésére. A tankönyv többnyire Lenint, Marxot és a politikai gazdaságtan szovjet szerzőit hivatkozta. A tankönyv azokat a szerzőket, mint például Péter György, Włodzimierz Brus, Kornai János, akik a klasszikus szocialista rendszer bírálatát fogalmazták meg írásaikban, revizionista közgazdászokként bélyegezte meg és ítélte el.

Az 1985-ös tankönyv nem hagyta el, de újraértelmezte a kapitalizmus-szocializmus dichotómiát a reformközgazdaságtan és a piaci szocializmus igazolásának érdekében. Az új dichotómia a klasszikus és a megreformált szocialista rendszert állította egymással szemben. Ez egyben egy létező és egy elképzelt rendszer dichotómiája is volt. A tankönyv heterodox fogalmi készletet alkalmazott. A korábbi szocpolgazd tankönyveket a marxista munkaértékelmélet kategóriáiban mozogva bírálta. A szocialista rendszer leíró-kritikai elméletének megfogalmazásakor a modern közgazdaságtan fogalmaira is támaszkodott. A szerző nagyrészt, ha nem is kizárólag, Kornai hiánygazdasági elméletét emelte be és hasznosította a 85-ös szocpolgazd tankönyvben. Hámori *a hiánygazdasági elmélet és a reformközgazdaságtan elméleti szintézisére* tett kísérletet. A tankönyv, Kornait követve megmutatta, hogy a szocialista gazdaság nem működik hatékonyan. A reformközgazdaságtant követve a szerző támogatta a klasszikus rendszernek a piaci koordináció alapjaira helyezkedő szocialista árugazdasággal (röviden a piaci szocializmussal) való felváltását. A tankönyv tehát tagadta, hogy a klasszikus szocialista rendszer fölényben lenne a kapitalizmussal szemben. A felsőbbrendűségi tételt ugyanakkor a tankönyv nem utasította el, hanem újrafogalmazta: a piaci szocializmus elképzelt rendszeréhez kötötte azt. Ily módon a tankönyv összekapcsolta a leíró közgazdasági elméletet a reformközgazdaságtan normatív programjával. E kapcsolat gyenge, vagy ellentmondásos volt, mivel azon a feltételezésen alapult, hogy a piaci szocializmus megvalósítható. Meg kell azonban értenünk, hogy semmilyen szocpolgazd tankönyv nem érvelhetett a kapitalizmus felsőbbrendűsége mellett és a szocializmus ellenében. A 85-ös tankönyv szocpolgazd tankönyv volt, de mint ilyen, elment az adott ideológiai-politikai korlátokig. A 85-ös polgazd tankönyv csak azért tudta a szocialista rendszer leíró-kritikai közgazdaságtani elméletét integrálni, mert egy megreformált és hatékony szocialista rendszer reményét táplálta és védelmezte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal L. (1980): „Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években” *Gazdaság* 14(2): 28-56.
- Bauer T. (1981): *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bence Gy. – Kis J. – Márkus Gy. (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Lukács Archívum, Budapest.
- Gedeon P. (2011): „Evolúciós elmélet versus történetfilozófia. Megjegyzések Marx történelemfelfogásához.” In: Aczél Á. – Rényi Á. – Vásárhelyi M. – Gellériné Lázár M. – Kain P. (szerk): *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hámori B. (1985): *Politikai gazdaságtan 3. A szocialista gazdaság elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hámori B. (1991): *Teorija socialisticheskovo hozajstva* (Теория социалистического хозяйства). Nauka, Novosibirsk.
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai J. (1993): *A szocialista rendszer: Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Rt, Budapest.
- Kornai J. (2005): *A gondolat erejével: Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Budapest.
- Nemes L. – Bieber I. – Vilmos J. (1958): *A szocializmus politikai gazdaságtana I*. Kossuth, Budapest.
- Sárközi T. (1983): „A szocialista vállalkozás tulajdonelméleti kérdéseire” *Társadalmi Szemle* 38(1): 42-53.
- Soós K. A. (1983): *Gazdasági reformok és rövid távú makroökonómiai szabályozás*. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Sztálin, I. V. (1952): *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest.
- Vörös Gy. – Falusné Szikra K. – Nagy T. – Benke I. (1958): *A szocializmus politikai gazdaságtana II*. Kossuth, Budapest.